

TELEUTLAR

Fatih Bařkapan

1 TELEUT ADI

Teleut ve Telengitler, Çin kaynaklarında T'ieh-le olarak belirtilen Tölöslerin torunları kabul edilirler.

Bir görüşe göre: Teleut ve Telengit etnonimleri aynı kökten gelmektedir. Teleut etnonimi "Tele" köküne Moğolca "+ut" çoğul ekinin getirilmesi sonucu oluşmuştur ve Tele'ler anlamına gelmektedir. Genel karakter özellikleri, yaşam biçimleri ve dil yapıları itibariyle de bu iki topluluk birbiriyle aynı sayılabilecek ölçüde benzerlik gösterirler.

Teleutlar kendilerini Teleut etnonimi haricinde Teleñet, Payat ve Tadar etnonimleriyle de adlandırırılar.

Bunlardan Teleñet: Teleut ve Telengitlerin kendileri için kullandıkları ortak etnonimdir.

Payat; Teleut Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Kemerovo bölgesinde bulunan Baçat Nehri'nin Teleut Türkçe'sindeki karşılığı.

Sovyetler ve öncesinde bu bölgede yaşayan Türk toplulukları için yaygın olarak Tatar etnonimi kullanılmıştır. Söz konusu Tadar etnonimi ise Teleut Türkçe'sinin yapısı gereği iki ünlü arasındaki sert sessizin yumuşaması ile oluşan bir etnonimdir.

2 TELEUT TÜRKLERİNİN TARİHİ

Teleut tarihini incelerken yine tüm Türk tarihinde olduğu gibi eski Çin kaynaklarından yararlanılmıştır. Örneğin bunlardan Çin'deki Suy Hanedanının

Salnamesi Teleutların ataları için “Hunların torunlarıydı” demektedir. Teleutların 6-8. yüzyıllarda Kök-Türk Kağanlığına bağlı olan ve hayvancılıkla uğraşan Tölöslerin (~Tölös~ Tölis ~Töliš, Çince’de T’ieh-le) torunları olduğu sanılmaktadır. Yine başka bir Salname Vey Salnamesine göre “Telelerin dili Hunların diline yakındır.” Teleut Türkleri ile Telengitler akraba iki topluluktur. Bunun için M.S. 49’de kurulan Telengit Hanlığıbu topluluğa ait ilk özel yönetim yapısı olarak değerlendirilir. Kısa bir süre sonra bu hanlık 495-496 yılları arasında Eftalitlerin işgaline uğrar. İşgale uğramasına rağmen hanlık, 492-540 yılları arasında ayakta durmayı başarabilir. 550-604 yılları arasında Kök-Türk kağanlığının tebasıdırlar 604-630 yılları arasında ise, Doğu Türk Kağanlığına bağlı olarak yaşarlar. Bu tarihten sonra ise (630-1207 yılları arasında) Teleutlar için uzun süren bir bağımsızlık dönemi başlar. Tabiki bunda bölgedeki siyasi irade boşluğu etkili olmuştur. Teleutlar için 1207 yılından itibaren, yine işgal ve bağımlılık yılları başlar. Cengiz Han’ın oğlu Cüci tarafından toprakları işgal edilir. Cengiz İmparatorluğunun dağılmasıyla, Ügedey ulusunun içinde kalırlar. Bu durum 1368 yılına kadar devam eder. 1368’ise merkezi Asya’da en güçlü siyasi-idari yapı olarak Oyrat Hanlığı kurulur. Oyrat Hanlığının kurulmasıyla birlikte Teleutlar bu hanlığa bağlanırlar. Oyrat Hanlığı da her siyasi idari yapı gibi zayıflar ve bir süre sonra dağılır. 16. yy. ikinci yarısı Teleutlar yine bağımsızlık çabası içine girerler. Mundus boyunun başçısı Könay Telenget ulusu adlı bir devlet kurar. Bu devletin kuruluş tarihi tam olarak belli değildir. Teleutlar 1609-1717 yılları arasında Ruslara karşı başarılı bir direniş göstermişlerdir. 1717’de ise kendi istekleri ile Congar Hanlığına katılırlar. Bu yüzyılda Congarlar, Teleutların büyük bir bölümünü Moğolistan’a (Congarya) göç ettirmişlerdir. Teleutlar, bu topraklarda elli yıl kadar göçmen olarak yaşamışlardır. 1756 yılı ise Teleutlar için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü 1756’da Congar Hanlığı, Tsin İmparatorluğu tarafından büyük bir katliam yapılarak ortadan kaldırılır. Ve bunun devamında Teleutlar 21 Haziran

1756 yılında Rusya'ya bağlanırlar. Bir zorunlu göç olayı da Rusya'ya katıldıktan sonra görülmüştür. Ruslar, Teleutların bir kısmını Volga Kalmuklarının oldukları bölgeye gönderirler. O bölgeye göç ettirilen Teleutların torunları ise hala bahsi geçen yerde yaşamaktadırlar. 1757-1760 yılları arasında gerçekleşen zorunlu göçe direnerek Altay Dağlarına kaçıp sığınan bir gurup Teleut, Volga'ya gitmemiştir. Bu tarihten sonra Altaylara, Rus Kazaklarının akınları başlar ve Kazak Atamanları 'Tölengit' adlı köle-asker gurupları oluştururlar. Bunların torunları da, hala Kuzey Kazakistan eyaletinin içlerinde yaşamaktadırlar. 1763-1765 yılları arasında ise Çine sınır bölgelerde yaşayan Teleutlara, Çin akınları başlar. Bu olaya bağlantılı olarak Teleutların bir kısmı 20.yy. başına deyin çift tabiiyetli, yani hem Rus hem Çin vatandaşı olarak yaşamışlardır.

Rusya'ya bağlı olarak yaşayan Altay, Hakas ve şorlar 1917-1921 yılları arasında G.İ. Çoros-Gurkin ve S.Komıçakov önderliğinde "Oyrat-Hakas Cumhuriyeti'ni" kurmak için çaba göstermişlerse de bu hareket başarılı olamamıştır. Bunun ardından 1922 yılında Rusya tarafından Altaylarda "Oyrat Özerk Bölgesi" kurulmuştur. Şor ve Hakaslar bu yapının dışında kalmışlardır. 1948 yılında ise Oyrat Özerk Bölgesinin adı "Dağlık-Altay Özerk Bölgesi" olarak değiştirilmiştir. Kemerovo bölgesinde yaşayan Teleutlar bu özerk yapının dışında bırakılıp, doğrudan Moskova'ya bağlanmıştır.

3-NÜFUS, SOSYAL YAŞAM, EKONOMİ

Bugün Teleutların nüfusu 2000-2500 civarındadır. Sayıları gittikçe azalan Teleutların ataları, bir zamanlar Sibiryada tarihte çok önemli roller oynamışlardır. 18. yy. başlarında Rusların hakimiyeti altına giren Teleutların 4000 çadırlık nüfusları vardır.

1600'lü yılların hemen başında Teleutlardan bahseden kaynaklar, bu topluluğu büyük göçmen bir gurup olarak göstermişlerdir. Yine bu yy.da küçük

Teleut boy ve gurupları, oturdukları topraklardan Ruslarla meskun yerlere göçmüşler ve yavaş, yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır.

Teleutların iki önemli ekonomik hayat tarzı vardı. Bunlardan birincisi, dağlık bozkır bölgelerinde göçebe hayvancılık ikincisi ise, steplerdeki ormanlarda yaya olarak yapılan avcılık idi. 17. yy.da Rusların etkisiyle çiftçilik ve hayvancılık başladı.

19. yy. sonu ve 20. yy. başlarında dağlık Altay bölgesinde at sürüleri, inek, domuz ve keçi yetiştiriciliği yaptılar.

Geleneksel uğraşlarından biride avcılık idi. At ile; tavşan, tilki, kurt, kızak ile; ayı, gelincik, samur, geyik, yaban keçisi avlıyorlardı.

El sanatları içerisinde ağaç işlemeciliği, metal işçiliği, kumaş, örme ve dikiş gelmişti.

Geçmişe ait karakteristik ev tipi, “alancık” diye adlandırılan ev tipi idi. Bu evler sırik ve ak ağaç kabuğundan yapılan, hunik iskeletli evlerdi.

4-ÇAĞDAŞ TELEUT COĞRAFYASI

Günümüzde Teleutlar, yoğun olarak Kemerova bölgesinin Bekova, Çeluhoeva, Balşoy-Ulus, Novo-Baçatı köylerinde, Belovsk şehrinin Certa ve Verhovskaya beldelerinde, Gruyeskiy semtinin şanda bölgesinde ve Novo-Kuzentsk kasabasının Teleut köyünde, ayrıca Altay Eyaletinin Zarinsk Şehrinde, Şebalinskiy semtinin Ulus-Cerga köyünde ve Altay Özerk Bölgesinin Gorno-Altay şehrinde yaşarlar.

Ekonomik durumları çok iyi olmayan Teleutlar, yerleşik hayata geçmiş olup, daha çok çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Ayrıca bölgedeki kömür madenlerinde de çalışırlar.

5- TELEUT TÜRKÇE'Sİ

Türk dilinin doğu koluna bağlı Altay şivesinin güney ağızlarından biridir. Altay Türkçe'sinin güney ağızları içerisinde Teleutçanın yanı sıra Altay kījī ve Telengit ağızları da bulunmaktadır.

Teleut ağızı, eski dönemlerden beri, dil bilimcilerin ilgisini çekmiştir. 18. yy. ikinci yarısında Altay misyon okulu kurulunca Altay misyonerleri bu ağız üzerine çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır. Misyoner V.İ. Verbitskiy, Teleut ve Altay Türkleri için özel bir alfabe oluşturmuştur. Teleutlar, bölgedeki diğer halklardan önce Hıristiyanlığı (yüzeysel olarak ta olsa) kabul ettikleri için, Teleut ağızı, özel bilimlik eserlerin yayımlanmasında resmi dil olarak kullanılmıştır. Bu ağzın incelendiği eserler arasında 'Grammatika Altayskogo Yazıka (Kazan 1896)', 'Slovar Altayskogo : Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka (V.İ. Verbitskiy, Kazan 1884)', 'Opıtı Slovary Tyurskih Nareçiy (V.V. Radlof 1893-1911)' vb sayılabilir.

Ayrıca, o dönemde kilise kitaplarının basımında da Teleut ağızı kullanılmıştır.

Altay ruhani misyonunun ilk talebesi Teleut M.V. Çevalkov (1817-1901) çok ünlü bir eser olan 'Çöbölköptün Türümü'(Çevalkov'un Yaşamı) gibi eserler bırakmıştır. 19. yy. sonunda Kemerova bölgesinin Belova ilçesindeki Çeluhoevo köyünde bir kilise inşa edilir ve bu okulda eğitim-öğretim Teleut Türkçe'siyle yapılır.

Daha sonraki dönemlerde Dağlık-Altay özerk Bölgesi kurulunca, ekseriyetle Dağlık-Altay ön plana çıkarılmış ve bunu sonucu olarak Altay-kījī ağzını esas alan bir edebi dil oluşturulmuştur. Altay-kījī ağzıyla eser vermeye başlandıktan sonra yeni yeni şekillenmekte olan Teleut ağızı esaslı edebi dil geri planda kalmış ve tam bir edebi dil safhasına ulaşamamıştır.

Günümüzde ise Teleut Türkçe'si sadece, Teleut köylerinde konuşulan bir ağız haline gelmiştir.

